

ЧЛАНЦИ

Валентина ЖИВКОВИЋ*

ПОСЛЕДЊЕ ЗАВЕШТАЊЕ КОТОРСКЕ
ВЛАСТЕЛИНКЕ ЈЕЛЕНЕ МЕДОШЕВЕ ДРАГО

ABSTRACT: The testament of Jelena, the daughter of the late Medos Drago, contains an exceptionally large number of various individual items of ad pias causas donations. Analogously with the number of soul salvation legacies, there was also a wider choice of those receiving these gifts of mercy. The testament of Jelena Drago reveals, on one hand, a strong loyalty of the Kotor aristocracy to the Franciscan Order, and on the other hand the acknowledgement and reverence of the general devotional testamentary practice.

KEYWORDS: *wills, Kotor, bequests ad pias causas, Franciscans*

Средњовековни тестамент је судско - нотарска исправа која садржи записану последњу вољу о располагању имовине и дистрибуцији побожних и других легата након смрти опоручитеља. Промене које су се догодиле у позносредњовековним градским друштвима – посебно у оквиру религиозности, начина живота и социјално-економских односа, имале су снажан одјек на развој тестаментарне праксе. Наиме, од времена зрелог средњег века, број људи који су желели да имају овај приватно – правни документ био је у сталном порасту. Паралелно са развојем градских институција, нарочито судско - нотарских канцеларија, у средњовековним комунама на источној обали Јадрана (од друге половине XIII, а посебно током прве половине XIV века) може се пратити континуирано записивање и оверавање тестамената људи из свих друштвених слојева.¹

* Ауторка је научни сарадник у Балканолошком институту САНУ.

¹ О развоју и особеностима опоручног записа у далматинским градским комунама писали су: N. Klaić, *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*, ЗРВИ 13 (1971) 57-74; Z. Janeković Römer, *Na razmeđi ovog i onog svijeta. Prožimanje pojavnog i*

Традиција судско – нотарског бележења последњих завештања грађана постојала је и у Котору.² Први корпус тестамената Которана датира из времена најранијих сачуваних судско – нотарских исправа которске општинске канцеларије (1326-1337. године) То је време када се град налазио у саставу српске средњовековне државе којом је владала династија Немањића. У питању је објављена архивска грађа коју, између осталих исправа, чини и 74 тестамената (40 женских и 34 мушких).³ Заступљене су две врсте тестамената – усмени и писани.⁴

Опоруке которске општинске канцеларије из прве половине XIV века прате промене које су се дешавале у динамици записивања и судског оверавања последњих завештања у западноевропским градовима, а посебно у далматинским позносредњовековним комунама. Некада разервисано само за елиту, писање тестамената од друге половине XIII века постала је пракса коју су прихватили сви слојеви друштва. Са друге стране, догодиле су се бројне промене у самој форми и садржају опорука, као и у одабиру прималаца каритативних дарова. Најизразитија промена јесте умножавање појединачних *item* завештања *ad pias causas*. Пре тзв. „демократизације“ у састављању опорука, завештања за спас душе била

transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka, Otium 2 (1994) 3–15; Z. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 21 (2003), 1-28; M. Karbić, Z. Ladić, *Oporuke stanovnika grada Trogira u arhivu HAZU*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru sv. 43 (2001) 161-254; D. Romano, *I mercanti Ragusei e le crociate del tardo medioevo. Finanziamenti per la guerra e lasciti pro anima: ...ad pasadium turchorum seu saracenorum, et aliud super patarenos Bosnie*, Anuario de Estudios Medievales 38/2 (2008) 867-883; G. Ravančić, *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku s kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestog stoljeća*, Povijesni prilozi 40 (2011) 97-120.

² О развоју нотарске службе у Котору, в. Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис 27 (1980) 5-62; id, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Мешовита грађа (Miscellanea) 8 (1980) 9-90; N. Bogojević – Gluščević, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, in: *Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999*, 33-37; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју у северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003; Ћ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004. *passim*; Н. Богојевић – Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (Херцег – Нови 2007) 7-15.

³ *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, (даље: МС I) 5-11; *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, (даље: МС II) Zagreb 1981.

⁴ Усмени тестамент се обично састављао на болесничкој постељи и сведок је најчешће био свештеник који је потом и долазио код нотара. Вредност имовине није смела да буде већа од сто перпера у овом случају. Писани тестамент је могао да остави својеручно опоручител или нотар или судија. О врстама которских тестамената: М. Ивковић, *Дипломатички елементи најстарије очуване нотарске књиге у Котору*, 240-241; N. Bogojević, *Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu*, 181-183.

су обично веће суме новца или непокретна имовина (земља и куће) које су припадници властеле завештали цркви, бенедиктинским манастирима и највишем црквеном клеру. Када су сви друштвени слојеви, па и они сиромашни, прихватили састављање последњег завештања, догодиле су се и велике промене у броју, врсти и новчаној вредности завештања за спас душе. Тако се све више среће даривање различитих мањих врста легата *ad pias causas* – одеће и тканина, литургијских предмета, посуђа, покућства, накита, књига, слика, хране, стоке и живине... Носиоци промена у религијској пракси позног средњег века били су просјачки редови, који су промовисали учење да ће дар *ad pias causas*, ма колике новчане вредности био помоћи вернику на самрти да обезбеди спасење душе. Утицај фрањевачког и доминиканског учења на девоционалну праксу верника запажа се и на пољу опоручних завештања. За спас душе се све више дарују сиромашни, удовице, болесни, као што се обезбеђује и мираз (или део мираза) сиромашним девојкама, али и сами носиоци новог учења – припадници просјачких редова.⁵

Тестамент Јелене, кћери покојног Медоша Драга, изабран је за предмет анализе због садржаја делова последњег завештања који се односи на бригу за спас душе. У неким сегментима јединствени, ови делови Јеленине опорукe на непосредан начин откривају најважније религијозне теме прве половине XIV века. Друга чињеница која издваја Јеленин тестамент од осталих из сачуваног корпуса јесте бројност појединачних завештања *ad pias causas*. Као последица бројности и разнородности, у овој опорукци се среће и шири избор прималаца каритативних дарова. Набрајања појединачних мањих легата била су углавном бројнија и новчано вреднија у опорукама властеле и имућних грађана. Сиромашнији Которани су најчешће завештали свега неколико *item* завештања за спас душе. Јелена Драго је потицала из веома угледне и имућне которске патрицијске породице. Њена опорукa има нешто више од педесет појединачних завештања, од којих се већина односи *pro remedio animae*. Поређења ради, у двама опорукама богатих которских властелина и пословних људи - браће Николе и Јована Мариновог Главатија, такође су присутна бројна и новчано богата појединачна

⁵ О променама у форми и садржају тестамената, односно о појави нових врста легата *pro anima* и *ad pias causas* као последица тзв. „демократизације“ у састављању опорукa и „социјалног хришћанства“, на основу детаљно анализираних тестамената из неколико средњовековних далматинских комуна, писао је: Z. Ladić, *O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 20 (2002), 1-28; id, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 1-28.

завештања *ad pias causas*: Николин тестамент је краће садржине од братовљевог и има двадесетак, а Јованов нешто више од тридесет *item* завештања за спас душе.⁶

Тенденција набрајања бројних појединачних завештања имала је двојак карактер - са једне стране, била је одраз богатства тестатора, а са дуге израз религиозности времена у којем је преовлађивало учење просјачких редова. Међутим, као и у другим комунама на источној обали Јадрана, и которски статут је ограничавао целину суме која се могла завештати *ad pias causas*. Према законским одредбама, отац породице је могао да остави четвртину имовине за спас душе, а остатак наследницима.⁷ Са друге стране, жена је могла слободно да располаже четвртином мираза (*quartum dotis*), односно да га завешта за спас душе. Наследници су имали право да оспоре тестамент у којем би жена завештала преко четвртине мираза *ad pias causas*.⁸

Око уписа у судске књиге которске општине, као предуслова извршења Јеленине последње воље, поведен је судски процес.⁹ Након што су 3. априла 1333. которски архиђакон Петар Саран, Трипо Бућа и Сергије Јакањин донели Јеленину записану опоруку (*scripturas in carta bambacis nomine testamenti predicte Jelene*) и тражили да се заведе у јавни облик (*in publicam formam*), иступила је Јеленина сестра Деја, удовица Јунија Гондоле, са захтевом да се опорука не овери и не озваничи, сматрајући да не представља веродостојно завештање њене сестре. Суд је у споразуму са странкама и уз сагласност которског бискупа Рајмунда, одредио изабраног судију Јунија де Сорго из Дубровника да расподели Јеленину имовину. Судија де Сорго је одредио да главна кућа *domus maior* заједно са кухињом *et omnibus pertinentiis* припадне которској бискупији. Уобичајено за которске опоруке, прво завештање припада комеморативном програму у којем се имовина оставља за одржавање миса и служби за спас душе опоручитеља и његових предака. Тако је Јелена завештала кућу бискупији нагласивши као услов да бискупи

⁶ МС I, 338. (20. 4. 1327.); МС II, 1042. (15. 4. 1336.)

⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128-135.

⁸ Након женине смрти, њена деца су наслеђивала мајчин мираз, а уколико није имала деце, мираз се враћао њеним родитељима, браћи или сестрама. О статутарним одредбама везаним за мираз, в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130-131. У новије време питање мираза детаљно је обрадила: L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kотора*, Podgorica 2002, 41-83, 142-148, *et passim*. О карактеристикама мираза у Дубровнику са освртом на друге приморске комуне, в. D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*, Beograd 1974; Z. Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994, 77-89.

⁹ МС, vol. I, 1132. О наследном праву у Котору, в. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 128-135.

имају обавезу да сваке године за стално одржавају три службе у спомен на Јеленину и душе њених родитеља (*pro qua episcopi semper, qui per tempora erunt, teneantur semper facere omni anno perpetuo tres vigiliis in memoratione Jelene, patris et matris eius*). Ако се бискупија не буде придржавала услова који им је поставила Јелена, кућа треба да припадне цркви Светог Трипуна, која у том случају преузима на себе и обавезу одржавања служби. Осим за одржавање *vigiliis in perpetuum* на годишњицу смрти, Јелена је завештала новац и за одржавање хиљаду миса (или безгранично). Нагласила је да посебно треба которски клирици да служе хиљаду миса за спас њене и душе њених предака, посебно которски фрањевци, а потом је завештала новац и дубровачким фрањевцима за служење хиљаду миса, док је дубровачким доминиканцима завештала средства за служење петсто миса. Јелена је двадесет пет перпера оставила и за упис у поменике - *pro scriptis ecclesiarum*.

У складу са општим променама које су се догодиле у тестаментарној пракси, у последњој вољи Јелене Драго срећу се готово све врсте појединачних мањих *item* завештања *ad pias causas* – стоке, одеће и тканина, књига, литургијских предмета, реликвија. Велики део ових *item* завештања за спас душе у Јелениној опоруци био је намењен фрањевачком реду. То је у складу са токовима који су преовлађивали у религиозној и тестаментарној пракси у Котору тог времена. Наиме, у опоручном даривању *ad pias causas* Которана из периода од 1326. до 1337. године запажа се давање примата фрањевцима у односу на друге редове.¹⁰ Једно од првих завештања Јелене Драго јесте да кућу на тргу Светог Трипуна у којој је живела, оставља својој сестри Деји за њеног живота, али је потом одредила да после сестрине смрти треба да припадне за стално фрањевцима из которског манастира. Од прихода издавања куће, фрањевци треба да направе себи одећу, као и да моле за спас њене и душа њених предака - *qui teneatur semper rogare deum pro anima Jelene et suorum defunctorum iuri alicuius non derogando*. Опоручитељи су се посебно уздали у снагу молитви редовника и редовница, верујући да су ближи Богу. У тестаментима су им завештали материјална средства, а за узврат су тражили да моле Бога за спас њихове душе. То је феномен који се среће и у которским опорукама.

¹⁰ Од укупно 74 опоручитеља, фрањевцима је завештало дарове 25 Которана (око 33%) док је само 5 (око 6%) завештало доминиканцима. Оваква статистика свакако говори о улози и поверењу које су Которани имали у фрањевачки ред као помагаче у настојањима да обезбеде спас душе након смрти. У прилог претпоставци о примату фрањеваца у девотионалној пракси Которана, говори и чињеница да је свих пет опоручитеља (два мушкарца и три жене) који су завештали дарове доминиканцима, даривало и фрањевце.

Формулације којима су опоручитељи изражавали жељу да редовници моле за спас њихове душе могу се поделити у две групе: да моле за њега (*ut rogent deum pro me, ut oret pro me*) или да препоруче његову душу у молитвама (*ad recomendandum animam meam, ut habeat me in memoria suis orationibus, quod ipse me habeat recomdatum in suis orationibus*)¹¹ Остајући верна реду којем је највише дарова завештала, Јелена Драго се уздала да ће јој молитве мале браће помоћи на путу спасења.

У оквиру опште прихваћене праксе пораста набрајања појединачних мањих завештања, даривање тканина и одеће *ad pias causas* јавља се чешће од других врста дарова у которским опорукама од 1326. до 1337. године. Поред остављања самих тканина и одевних предмета, завештана су и материјална средства са намером да редовници или лаици (најчешће сиромашни) сашију себи одећу.¹² Ова врста опоручног даривања носила је и сложено морално и религијско симболичко значење за средњовековног човека. Лаичка одећа и, посебно, редовнички хабит били су моћни симболи милосрђа и спасења. Један од основних постулата који је морално начело *caritas* налагало било је давање одеће сиромашнима. Због тога, као и због јасне и свима разумљиве поруке, овај чин милосрђа је у позном средњем веку добио комплексно теолошко значење и постао универзални симбол милосрдног дара, спасења душе и целокупног начела *caritas*. Вера да ће се каритативним чином давања одеће сиромашном задобити спасење била је двосмерна, односила се и на даваоца и на онога коме је одећа поклоњена.¹³ Узор за милосрђе био је конципиран у житијима средњовековних светитеља, која су била веома популарна међу верницима. Посебно значење имало је милосрдно даривање редовника да направе себи хабите.¹⁴ Јелена Драго је завештала да фрањевци од прихода од издавања куће коју им је

¹¹ У осам опорука је забележено завештање новчаних и других легата свештеницима да моле за њихову душу.

¹² О примерима опоручног даривања тканина и одеће у Котору и комунама на источној обали Јадрана у позном средњем веку, v. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 4-12.

¹³ Давање одеће је била честа тема проповеди, хагиографске књижевности, али и религиозног сликарства. Одећа је, поред основног материјалног, имала и сложено духовно значење. Када се јављала у визијама светитеља, била је симбол милосрдног дара и небеске награде. О симболици даривања одеће, v. C. Warr, *Clothing, Charity and Visionary Experience in Fifteenth-Century Siena*, *Art History* 27/2 (2004), 187-211.

¹⁴ О одећи као симболу милосрђа у тестаментарним завештањима Которана и узорима у житијима светитеља (посебно светог Мартина, светог Фрање и свете Катарине Сијенске) чије су представе насликане на зидовима которских цркава, v. V. Živković, *Clothing as a Symbol of Charity and Soul Salvation in Late Medieval Kotor (Cattaro)*, *Balkanica* XXXIX (2008), 103-114.

оставила направе себи одећу (*vestimenta*). Такође, након што је оставила својој сестри Деји земљишта, поставила је и услов који се поново односи на даривање фрањеваца одећом. Наиме, ако би Деја нешто продала од земљишта које јој оставља Јелена, треба да задовољи прво све што налаже тестамент њихове мајке Тамаре, а онда поред других обавеза и да сваком которском фрањевцу да новац за по једну тунику.

У оквиру развијене бриге за спас душе, опоручно даривање црква и манастира литургијским предметима имало је истакнуто место. Даривање литургијских сасуда носило је и снажно симболичко значење, будући да је било најближе повезано са симболиком олтарског простора као најсветијег места у цркви.¹⁵ Позносредњовековном литургијском праксом и симболиком доминирало је изразито снажење култа хостије. Са друге стране, у оквиру овог култа за средњовековне вернике посебан значај је имала служба *Elevatio* хостије која се одвијала у олтарском простору.¹⁶ Осим у самом ритуалу, култ хостије је свој израз имао у различитим сегментима религиозности, посебно у црквеној уметности и култовима светитеља. О манифестацијама овог култа у позносредњовековном Котору, сведочанство пружа више врста писаних и ликовних извора. Међу њима је и опоручно даривање калежа и свећа које је требало да горе на олтару, или завештања новца за њихову израду.¹⁷

Тестаментарно завештање литургијских предмета било је уобичајено у касносредњовековним комунама на источној обали Јадрана.¹⁸ У которским опоручама из корпуса сачуване грађе из прве половине XIV века најбројнија завештања литургијских предмета срећу се у два опоручама которских властелина - Јелене Драго и Јована Марина Главатија.¹⁹ И у оквиру ове категорије опоручних дарова, Јелена је

¹⁵ Симболику опоручног поклањања литургијских предмета црквама посебно разматра Samuel K. Cohn, Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death*, 233–235.

¹⁶ M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991.

¹⁷ Осим опоручне бриге *pro remedio animae*, о снази култа хостије у Котору сведочанство пружају апсидални сликани програми црква, затим култови светитеља чији је атрибут хостија, као и иконографске појединости дрвених распећа и рељефних украса литургијских предмета, в. В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV-XVI век)*, Београд 2010, 238-252.

¹⁸ У далматинским комунама опоручна даривања литургијских предмета јављају се од друге половине XIII века. Компаративну анализу примера опоручног даривања крстова, калежа, реликвијара, свећњака и свећа у Задру, Трогиру, Дубровнику и Котору од друге половине XIII до почетка XV века, спровео је: Z. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 17-22.

¹⁹ МС II, 1042. (опорука Јована Марина Главатија заведена је у јавну форму судских исправа 15. 4. 1336.)

показала посебну везаност и поштовање према которским фрањевцима којима је завештала два сребрна калежа. Потом је даровала по један *paramentum de tela* цркви Свете Маргарите и фрањевачкој цркви. Може се претпоставити да је Јелена изабрала фрањевачко гробље за место где треба да буде сахрањена. Наиме, описујући како треба да буде украшено њено гробно место, помиње и калеж који је завештала фрањевцима: *Item ubi iacet dicta Jelena, fiat totum paramentum pro altari conpletum, scilicet unum de calicibus supradictis, misale et paramentum.*²⁰ Врт који се налази изнад Пуча (изван јужних бедема града где се налазио фрањевачки манастир), Јелена Драго је такође за стално оставила малој браћи *ut illuminent candelam*.

У оквиру Јелениних дарова *ad pias causas* једно завештање се издваја као изузетно вредно сведочанство. Реч је о честици Часног крста (*lignum crucis domini nostri Iesu Christi*), једној од најпоштованијих хришћанских реликвија, коју је Јелена Драго завештала Реликвијару Светог Трипуна. То је једини помен одређене реликвије у которским тестаментима из времена од 1326. до 1337. године. Реликвије се уопштено помињу у још две опорукe - Георгије Цернели је завештао сто перпера за реликвије у Светом Трипуну, док је Јован (Џиво) Марина Главатија одредио: *Item relinco, quod fiat in ecclesia sancti Triphonis Catharensis laborerium argenteum et deauratum in reliquiis valoris perperorum trecentorum Venetorum grossorum.*²¹ Потврду извршења ове опорукe имамо у тестаменту њене сестре Деје, удовице Јунија Гондоле из Дубровника, из 1333. године. Према одредби опорукe своје сестре Јелене, Деа предаје, преко Јунија Базилијева и Мата Јакањина, реликвијару Светог Трифуна сребрну плочицу у којој се налази мали крст направљен од дрвета Христовог крста (*in reliquiis sancti Triphonis unam parnam tabulam argenteam, in qua dicebatur esse crux quedam de lingno crucis domini nostri Jesu Christi.*)²² Данас се у Реликвијару Светог Трипуна чува осам честица *lignum crucis*, од којих су три у сребрној опреми и припадали су Катедрали, цркви Свете Марије Колеђате и братовштини Светог Крста.²³

²⁰ Поред Јелене Драго, на гробљу фрањевачког манастира желели су да почивају и Базилије Матеи МС I, 438. (22. 10. 1327.) и Јован Главати МС II, 1042. (15. 4. 1336.)

²¹ МС II, 1042 (15. 4. 1336.); 1616 (14. 3. 1336)

²² МС, vol. II, 317.

²³ Култ Часног крста је почео нарочито да се развија након 1204. године када је велики број честица пренет из Цариграда на Запад, v. А. Eastmond, *Byzantine identity and relics of the True Cross*, in: Реликвије в искуствуе и културуе восточнохристианског мира, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 205-216. О реликвијама *lignum crucis* које се чувају у Котору, v. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1937, 23-24. О симболици и штовању реликвије Часног крста у Котору, v. В. Живковић, *Lignum*

Категорија која се среће у которским опорукама овог времена јесте и даривање књига као легата *ad pias causas*.²⁴ Треба нагласити да се завештање књига или новца за њихову израду сусреће углавном у тестаментима имућне которске властеле и свештених лица.²⁵ Јелена је цркви Светог Трипуна завештала сто перпера за два антифонара (*antifonaria noturna*). Потом је одредила цркве и братовштине којима дарује мисале: *quatuor mesalia magna* фрањевцима, по један мисал братовштини Светог Трипуна и братовштини флагеланата (*frustatis*), потом један мисал *sancte Marie Dulciniensi*, као и *unum mesale ymagini sancte Marie in ecclesia sancti Triphonis*.

Следећи дар који је Јелена завештала *ad pias causas* отвара више питања која захтевају детаљнију анализу. Јелена је манастиру Светог Бенедикта завештала козу коју чува Никола де Метохија. Као прво, у питању је врста легата - завештање стоке за спас душе – која припада општим кретањима у оквиру измењене тестаментарне праксе набрајања појединачних мањих легата. Са друге стране, чињеница да је Јелена Драго овај легат завештала као побожни дар бенедиктинском манастиру говори о једном посебно занимљивом питању, односно о снази и динамици смењивања утицаја који су црквени редови имали на овом подручју током средњег века. У време из којег датирају први сачувани тестаменти Которана, носиоци девоционалне праксе били су просјачки редови. Фрањевци и доминиканци су имали одлучујућу улогу у формирању религиозности касног средњег века, али се њихов утицај манифестовао и у контексту устројства градског друштва, културе и уметности. Такође, фрањевци и доминиканци су и у оквиру тестаментарних завештања потиснули некадашњи примат бенедиктинаца. Отуда се јављање бенедиктинских манастира у улози приматеља опоручних легата намеће као питање на које треба посебно обратити пажњу. Чување успомене на традицију и сопствену историју среће се у опоручној пракси Которана прве половине XIV века. Избор појединих цркава као приматеља легата од которских опоручитеља несумњиво је извор првог реда о угледу које су те цркве имале код верника у првој половини XIV века. Опоручитељи из сиромашнијег слоја најчешће су имовину завештали једној цркви за коју су посебно били везани. Имућнији Которани, а посебно пословни људи из најугледнијих властеоских породица, често су даривали већи број цркава

crucis у касносредњовековном Котору, Историјски записи LXXV/3-4 (2002) 31-44.

²⁴ О даривању књига у опорукама становника далматинских комуна, v. Ladić, *Legati kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporučitelja kao izvor za proučavanje nekih oblika svakodnevnog života i materijalne kulture*, 24-26.

²⁵ MC vol. I 626, 1132; MC vol. II 802, 1042, 1204.

и манастира. Осим фрањевачких манастира у Котору и Дубровнику (и једног завештања дубровачким доминиканцима), Јелена је дарове *ad pias causas* оставила још двома црквама: катедралној которској цркви Светог Трипуна и старом бенедиктинском манастиру Светог Ђорђа у заливу. Катедрала је завештала вилу са свим земљиштем коју има на Прчању, а земљиште са стаблима кестена манастиру Светог Ђорђа. За завештање бенедиктинцима навела је и услов – манастир Светог Ђорђа не сме да прода даровано земљиште, јер у супротном и оно треба да припадне цркви Светог Трипуна. Манастир Светог Бенедикта су даровала два Которана и две Которанке, док је угледни бенедиктински манастир испред Пераста посвећен некадашњем патрону града Котора, светом Ђорђу, осим Јелене Драго даровао и властелин Никола Главати.²⁶

Поред средства за одржавање *post mortem* литургијских комеморација и набрајања различитих мањих дарова *ad pias causas*, Которани су зарад спаса душе остављали легате и у каритативне сврхе. Категорије којима је била потребна милосрдна помоћ у XIV веку у Котору, судећи према поменима у опорукама, били су: сиромашни и сирочад (*pro pauperibus et orfanis*), као и сиромашне девојке које нису имале обезбеђен мираз. Могао је да се дарује и део мираза, па би у том случају опоручитељ нагласио да је завештани новац *in adiutorio ad maritandum*. Јелена је у својој опоруци оставила новац за мираз чак трима девојкама. Осим што јој је за удају завештала чак сто перпера, Јелена је и неко земљиште завештала својој служавки Стани *famule condam Jelene, ad maritandum*. Ако би Стане остала без наследника, земљиште је требало да припадне цркви Светог Трипуна. Тикослави, *servitrici Jelene* даровала је десет перпера *in nuptiis suis*, а педесет перпера је наменила ћерки Марина де Гонија када се буде удала (*quando nubet*).

Милосрдни дарови завештавани на самрти доживљавани су као предуслов за спасење душе. У том контексту треба сагледати и каритативне дарове Јелене Драго. Водећу улогу у тзв. припреми за умирање имала је врлина *caritas*, тумачена као милосрђе и љубав. Каритативни легати су на самрти даровани сиромашнима, категорији која је поред социјалног, у позном средњем веку имала и снажно религијско значење. Милосрђе и сиромаштво, као библијске категорије и религиозни постулати, посебну снагу су добили након појаве светог Фрање и његовог учења.²⁷

²⁶ МС I, 338 (20. 6. 1327, Никола Главати); МС II, 57. (2. 8. 1332, Ђакон Грубе Абрае, опат цркве Свете Марије од реке); МС II, 1436 (20. 1. 1337, Теодор Гиге); МС II, 906 (5. 7. 1335, Катена, ћерка пок. Марина Блинија); МС II, 1434 (24. 12. 1336, Маре, жена Братослава)

²⁷ Заслуге за интензивније укључивање сиромашних у друштвену заједницу припадају

Средњовековни тестаменти као историјски извори отварају могућност да се духовне преокупације средњовековних људи посматрају из два различита угла. Као прво, тестаменти су сведочанства о општем духу времена, будући да садрже готове формуле које се прихватају у виду обавезних девоционалних завештања на самрти. Други поглед који опоруче као извори нуде истраживачима јесте увид у личну вољу тестатора. Она је могла бити исказана кроз интимне записе и посебне жеље и завештања, али се понекад може препознати и у општеприхваћеним формулацијама и обавезним завештањима. Тестамент Јелене Драго, односно бројност њених завештања *ad pias causas*, открива, са једне стране, снажну приврженост которске властелинке фрањевачком реду, а са друге прихватање и поштовање општих токова који су владали у оквиру девоционалне тестаментарне праксе.

Valentina ŽIVKOVIĆ

THE LAST LEGACY OF NOBLEWOMAN JELENA MEDOSSII DE DRAGO

Summary

The changes which took place in the urban societies of the late medieval age – especially in the context of religiosity, the way of life and socio-economic relations, had a strong impact on the development of testamentary practice. The accepting of the practice of creating a last will and testament on the part of all the social strata, even the underprivileged, incurred great changes in the number, category and monetary value of soul salvation legacies. Thus, there was an increasing variety, number and minor types of *ad pias causas* donations. The bearers of the changes in the religious practice of the late middle ages were the mendicant orders which promoted the belief that an *ad pias causas* donation, regardless of the monetary value, would help the devoted secure the salvation of the soul at the deathbed.

The first preserved sources which witness directly of the existing of a continual noting down and certifying of the wills and testaments of all the social

фрањевачком реду. Користећи вокабулар дворске љубавне лирике која је била омиљена у XIII веку, свети Фрања је поставио сиромаштво као највишу социјалну вредност. Религијским и поетским Богородичиним епитетом *Domina Paupertas* и *Paupertas Altissima*, свети Фрања је сиромаштво уздигао до ступња највишег културолошког модела времена. О томе: J. Le Goff, *Saint Francis of Assisi*, 28–30, 66, 74–77, 112–113. Категорије и термине *paupertas*, *miserabile o egenis* и *poveri di Cristo* разматра R. Pullan, *Poveri, mendicanti e vagabondi (secoli XIV–XVII)*, in: *Storia d'Italia: Annali*, vol. 1, *Dal feudalismo al capitalismo*, ed. R. Romano & C. Vivanti, Torino 1978, 985, 987.

strata members in Kotor are the judicial/notarial records from the 1326 – 1337 period. Among the testaments in the framework of this body of sources, we are singling out the legacy of Jelena, the daughter of the late Medos Drago. Parts of the testament of this noblewoman from Kotor, from a renowned aristocratic family which emphasized *pro remedio animae* donations, contain an exceptionally large number of various individual *items* of *ad pias causas* donations – more than fifty. Analogously with the number of soul salvation legacies, there was also a wider choice of those receiving these gifts of mercy. Jelena Drago donated the following with *ad pias causas*: clothes and fabric, books, liturgical items, reliquaries, cattle. Within the dedicatory program, she dedicated the means for holding a mass for the salvation of her own soul and those of her ancestors, she bequeathed to churches and monasteries, and for charitable deeds she bequeathed dowry funds for poverty-stricken girls. A large number of individual soul salvation legacy *items* in Jelena's testament were intended for the Franciscan Order. This was in accordance with the prevailing religious and testamentary practice of Kotor at the time, in which primacy was given to the Franciscans over other orders. The testament of Jelena Drago reveals, on one hand, a strong loyalty of the Kotor aristocracy to the Franciscan Order, and on the other hand the acknowledgement and reverence of the general devotional testamentary practice.